

Hoe zag de Ethica er uit in 1665?

Een reconstructie van de vroege versie van de Ethica

Rikus Koops

19 oktober 2014

Versie: 1.0

STEEKWOORDEN:

Ethica, 1665, reconstructie, proto-Ethica, Meyer, Korte Verhandeling.

SAMENVATTING:

In 1665 stopt Spinoza tijdelijk met het schrijven aan de Ethica om dit werk in 1670 weer op te pakken. In deze notitie zal ik aantonen dat Spinoza in 1665 een afgeronde versie van de Ethica had, een voorloper van de huidige vorm zoals we die kennen. In deze notitie zal ik nagaan hoe deze proto-Ethica er naar alle waarschijnlijkheid uit heeft gezien en op welke punten deze na 1670 door Spinoza is herzien tot het boek dat we nu kennen.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Aanwijzingen voor een proto-Ethica.....	2
Kwantitatieve vergelijking tussen de Ethica en de Korte Verhandeling.....	3
Verskil tussen Korte Verhandeling en Ethica.....	5
Beschrijving van de emoties in de proto-Ethica.....	6
Analyse van de Ethica.....	8
Conclusie.....	10
Gebruikte literatuur.....	11

Inleiding

In het jaar 1665, Spinoza had toen enkele jaren gewerkt aan de Ethica, laat hij het werk aan dit boek liggen om zich te richten op het Theologisch Politiek Traktaat (TTP). Vijf jaar lang werkt hij waarschijnlijk niet of nauwelijks aan de Ethica om het werk pas in 1670, na publicatie van het TTP weer op te pakken¹. Waarom deze lange pauze? Was hij vastgelopen of dacht hij dat het boek af was? Hoe zag de Ethica er uit in 1665, was het een complete versie, een soort proto-Ethica, of was het een deel van het geheel dat we nu kennen? In deze notitie zal ik voor zover mogelijk een antwoord geven op deze vragen door de informatie uit brieven te combineren met informatie die volgt uit de vergelijking tussen de Korte Verhandeling en de Ethica en tenslotte door het nauwkeurig lezen van de Ethica zelf.

Ik zal aantonen dat de Ethica in 1665 een afgerond boek was en dat Spinoza dit boek vanaf 1670 heeft aangevuld en aangepast tot de huidige ons bekende vorm. Verder zal ik proberen aan te geven wat het verschil is tussen de proto-Ethica uit 1665 en de uiteindelijke Ethica uit 1677.

Aanwijzingen voor een proto-Ethica.

Er zijn een aantal bronnen die informatie bieden over de vorm van die de Ethica in 1665 had. De eerste bron is een brief uit 1665 (brief 23) waarin Spinoza voor het eerst de Ethica bij zijn uiteindelijke titel noemt. Over de inhoud van deze Ethica vinden we informatie in een brief die Spinoza in juni van dat jaar aan Bouwmeester schrijft (brief 28). Daarin meldt hij dat hij inmiddels drie delen heeft geschreven waarvan het laatste deel 80 stellingen bevat. Spinoza is nog bezig met dit deel. Hij schrijft bovendien dat het deel langer wordt dan hij had verwacht. In een andere brief uit de zomer van 1665 (brief 29) geeft hij aan dat hij begonnen is met een ander boek, de TTP. Dit boek, dat zal verschijnen in 1670, neemt vervolgens waarschijnlijk zoveel tijd dat Spinoza het werk aan de Ethica op een laag pitje zet of wellicht helemaal stopt. Op dat moment heeft de Ethica dus drie delen waarvan het derde deel meer stellingen bevat dan de 59 stellingen uit het huidige derde deel.

Een andere aanwijzing voor de driedeling is te vinden in een voorwoord bij een boek van Meyer uit 1666 waarin hij meldt dat een volger van Descartes een boek uit zal brengen over God, de rationele mens en zijn gelukzaligheid. Alhoewel deze titel sprekend lijkt op de volledige titel van de Korte Verhandeling, kan deze mededeling daar naar alle waarschijnlijkheid niet op slaan. Spinoza is al vijf jaar gestopt met de afronding van de Korte Verhandeling² en heeft het publiceren van dit werk volledig stilgelegd³, als dit boek al ooit

¹ Zie mijn Spinoza Notitie nummer 3.

² Zie mijn Spinoza Notitie nummer 3

bedoeld was voor publicatie en niet alleen voor verspreiding onder zijn vrienden zoals het slotwoord aanduidt. Het is daardoor logisch dat deze opmerking op de Ethica slaat die op dat moment dus nog bestaat uit de drie delen die we ook kennen uit de titel van de Korte Verhandeling. De Ethica uit 1665 staat zodoende wat indeling betreft dicht bij de Korte Verhandeling die als voorloper van de Ethica gezien kan worden⁴. De mededeling van Meyer is op een ander vlak nog van belang. Meyer leefde namelijk in de overtuiging dat het boek in een afgeronde fase was. Het is daarmee aannemelijk dat Spinoza eind 1665 een versie van de Ethica heeft afgerond in drie delen die de gehele inhoud van de huidige Ethica bevat⁵. De tekst van de Ethica bevat ook een aanwijzing voor een andere indeling dan in vijf delen. In stelling 49 in deel 2 verwijst Spinoza foutief naar deel 3 terwijl dit deel 4 hoort te zijn. Dit kan een aanwijzing zijn dat het huidige deel 4 (deels) onderdeel vormde van deel 3⁶. Het is tot slot te verwachten dat het derde deel waaraan Spinoza werkte in 1665 meer bevatte dan het huidige derde deel, dat zoals gezegd minder stelling bevat dan het derde deel in 1665. Dit zou immers betekenen dat Spinoza stellingen heeft geschrapt. Dit deel heeft waarschijnlijk de inhoud van de latere delen 3, 4 en 5 bevat. Zoals hij zelf schrijft in brief 28 wordt dit derde deel langer dan Spinoza had verwacht en hier ligt mogelijk de bron voor de wens om dit deel te splitsen.

We kunnen zodoende de volgende conclusie trekken:

- In 1665 of 1666 was er een afgeronde versie van de Ethica (voorwoord boek Meyer).
- De versie bestond uit drie delen (brief 28).
- Het derde deel van deze versie bevatte meer dan het huidige derde deel (brief 28) en heeft deels de inhoud van het huidige deel 4 bevat (foutieve verwijzing in Ethica).
- Het eerste deel van de Ethica uit 1665 handelde over God, het tweede deel over de (rationele) mens en het derde deel over zijn gelukzaligheid (voorwoord Meyer, titel Korte Verhandeling). Deze versie bevat daarmee alle onderdelen van de definitieve versie.
- Het eerste en tweede deel van de proto-Ethica is gelijk aan het eerste en tweede deel van de huidige versie, het derde deel is gesplitst in de huidige delen 3, 4 en 5.

In het vervolg zal ik de Ethica uit 1665 aanduiden met proto-Ethica, waar ik spreek over de Ethica zonder nadere aanduiding doel ik op de Ethica uit 1677.

Kwantitatieve vergelijking tussen de Ethica en de Korte Verhandeling

De eerste manier waarop ik zal trachten inzicht te geven in de inhoud van de proto-Ethica is door middel van een vergelijking van de hoeveelheid tekst die respectievelijk in de Korte Verhandeling (KV) en de Ethica wordt besteed aan uiteenlopende onderwerpen. De proto-Ethica zal een tussenpositie in hebben genomen tussen deze beide boeken. De methode is in enige mate speculatief maar biedt aanknopingspunten die latere conclusies aanvullen.

Zoals bekend bestaat de definitieve versie van de Ethica uit vijf delen, 1) Over God, 2) Over de aard en oorsprong van de geest, 3) Over oorsprong en aard van aandoeningen, 4) Over de slavernij van de mens en 5) Over het vermogen van het verstand. De inhoud van de Korte Verhandeling is gelijk maar de indeling is anders. Het is echter mogelijk om de inhoud van de Korte Verhandeling te koppelen aan de inhoud van de Ethica. Deel 1 van de Ethica wordt behandeld in deel 1 van de KV, deel 2 van de Ethica in de eerste hoofdstukken van deel 2 van de KV en in de hoofdstukken 2.16 tot en met 2.18. Het laatste, vijfde, deel van de Ethica komt

³ De staat van de KV zoals die is overgeleverd is een boek dat nagenoeg klaar is voor publicatie, toch heeft Spinoza in 1661 afgezien van publicatie. Het is niet aannemelijk dat hij hier in 1666, als hij al enkele jaren aan de Ethica werkt, anders over is gaan denken.

⁴ De titel van de Korte Verhandeling geeft een driedeling aan, het boek zelf bestaat echter uit twee delen.

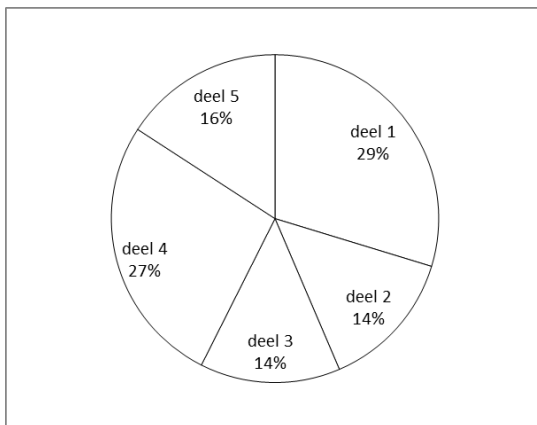
⁵ Ook de KV bevat de volledige inhoud van de latere Ethica.

⁶ In E2P47 komt een vergelijkbare foutieve verwijzing voor, daar verwijst Spinoza naar deel 4 terwijl dit deel 5 hoort te zijn. Wellicht heeft Spinoza na een driedeling gewerkt met een vierdeling tot de uiteindelijke vijfdeling zoals de Ethica is overgeleverd.

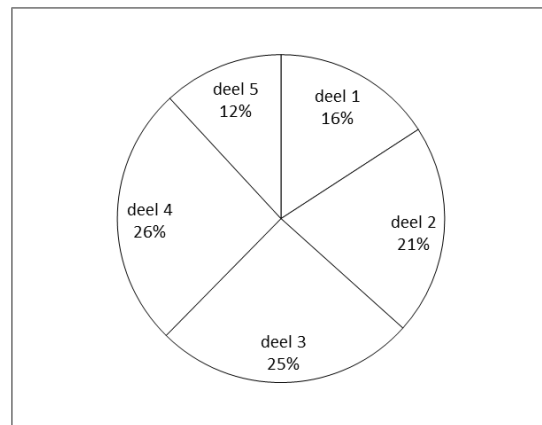
terug in de hoofdstukken 2.22 tot 2.26 in de KV. De overige hoofdstukken van de KV komen overeen met deel 3 en 4 van de Ethica⁷.

Met deze kennis kunnen we een vergelijking maken tussen de hoeveelheid woorden die Spinoza aan elk van de vijf delen heeft gewijd. Het volgende overzicht is hiervan het resultaat.

	Korte Verhandeling	Ethica
Deel 1	8.400	10.800
Deel 2	4.000	13.400
Deel 3	3.900	17.300
Deel 4	7.700	17.800
Deel 5	4.500	8.200

Korte Verhandeling

Ethica

We zien dat deel 1 slechts in geringe mate is toegenomen (ongeveer 2400 woorden, een toename met 28%). Deel 5 is iets meer toegenomen (ongeveer 3600 woorden, een toename van 82%). De grootste toename vinden we echter in de delen 2, 3 en 4, die elk meer dan verdubbeld (ongeveer 9400, 13.400 en 10.100 woorden ofwel een toename van 236%, 347% en 131%).

Als we uitgaan van een proto-versie van de Ethica die bestond uit drie min of meer gelijke delen (alhoewel we uit brief 28 mogen opmaken dat deel 3 enigszins uit de hand liep) dan is het grote verschil tussen de Korte Verhandeling en de proto-Ethica gelegen in de uitwerking van deel 2. In de Korte Verhandeling is dit deel in omvang veel geringer dan deel 1 (ongeveer de helft terwijl in de Ethica deel 1 korter is). De gecombineerde delen 3, 4 en 5 zijn in omvang bijna vier keer zo groot als deel 2. Indien dit ook de verhouding was binnen de proto-Ethica, dan kan er in de verste verte geen sprake zijn geweest van drie delen die in enige mate overeenkomstige omvang hebben gehad. We kunnen zodoende aannemen dat de grootste wijzigingen tussen de Korte Verhandeling en de proto-Ethica het uitbreiden van deel twee betreffen. Deel 3 tot en met 5 zijn in de Korte Verhandeling al fors aanwezig, als deze in de proto-Ethica nog verder uitgebreid zouden zijn, zou een splitsing van deze delen in de proto-Ethica al te verwachten zijn geweest. Deze delen zullen daarom in omvang en waarschijnlijk in inhoud niet veel gewijzigd zijn ten opzichte van de Korte Verhandeling en na het voltooiën van de proto-Ethica (en na het schrijven van de TTP) zijn gewijzigd.

Deel 1 van de Korte Verhandeling komt zoals we later zullen zien inhoudelijk sterk overeen met deel 1 van de huidige Ethica zodat hier weinig verschil te verwachten is met de proto-Ethica.

Bovenstaande heeft zoals gezegd een grote mate van speculatie maar het beeld kan worden ondersteund met andere inhoudelijke argumenten die we kunnen vinden in de teksten van de Korte Verhandeling en de Ethica.

⁷ De dialogen zijn hierbij niet meegenomen en ook KV2.25 niet omdat dit in het geheel niet terugkomt in de Ethica.

Verschil tussen Korte Verhandeling en Ethica

De Korte Verhandeling is te beschouwen als een vroege versie van de Ethica, de proto-Ethica zal zodoende wat inhoud en opzet betreft een tussenpositie hebben ingenomen tussen de Korte Verhandeling en de Ethica. De verschillen tussen deze twee overgeleverde documenten geven zodoende inzicht in de vorm en inhoud van de proto-Ethica.

In mijn hertaling van de Korte Verhandeling heb ik een vrij uitgebreide vergelijking tussen beide boeken opgenomen. Ik kom vanuit deze vergelijking tot de slotsom dat de Korte Verhandeling een volledige weergave is van de inhoud van de Ethica, dat het een betrouwbare weergave van het denken Spinoza geeft, dat het een voorgaande versie van de Ethica is en er een doorgaande lijn tussen beide boeken aanwijsbaar is. Ten slotte geef ik aan dat de Korte Verhandeling ons kan helpen bij het uitleggen van de Ethica⁸. Met name de derde conclusie is hier van belang.

Naast deze overeenkomsten zijn de verschillen voor ons van minimaal even groot belang. Er zijn op een aantal punten duidelijke verschillen aan te wijzen. Ten eerste betreft dit de onduidelijke positie die de Korte Verhandeling inneemt in de relatie tussen lichaam en geest. De Korte Verhandeling lijkt op plekken een causaliteit tussen beide te veronderstellen die geheel in strijd is met de Ethica. In het verlengde hiervan blijkt in de Korte Verhandeling het lichaam veel minder aandacht te krijgen dan de geest. Ten derde blijkt de Korte Verhandeling aan de tweede soort kennis veel minder belang te hechten terwijl deze kennis, de rede, in de Ethica een groot rol speelt en uitgebreid besproken wordt. De relatie tussen lichaam-geest en de behandeling van het lichaam vindt in de Ethica plaats in deel 2, de bespreking van de rede vinden we vooral in deel 4, in deze delen zullen we dus met name de inhoudelijke ontwikkeling moeten zoeken. Of deze ontwikkelingen reeds hun weerslag in de proto-Ethica hebben gevonden zullen we nog nagaan.

Belangrijk is hier verder dat uit de analyse volgt dat deel 1 van de Korte Verhandeling zowel wat inhoud als wat opzet betreft zeer sterk overeenkomt met deel 1 van de Ethica⁹. Het is dus niet te verwachten dat de proto-Ethica wat dit deel betreft zal hebben verschild met de Ethica of de Korte Verhandeling (behalve dan de weergave in geometrische stijl die in de Korte Verhandeling ontbreekt).

De opzet van de Korte Verhandeling biedt echter meer informatie. Het geval wil dat de Korte Verhandeling geen uniform document is maar bestaat uit delen die op verschillende momenten zijn geschreven, naast de hoofdtekst vinden we voetnoten, margeteksten en appendices die van een latere datum zijn. Op sommige terreinen is een ontwikkeling of een aanzet tot een ontwikkeling zichtbaar binnen deze delen. De Korte Verhandeling zelf laat zodoende op een aantal punten zien dat Spinoza zich in een proces van ontwikkeling bevindt, een proces dat zeker in de proto-Ethica zijn beslag moeten hebben gekregen. Bij nauwkeurige bestudering van de Korte Verhandeling blijkt een dergelijke aanzet tot een ontwikkeling zichtbaar wat betreft de verhouding tussen lichaam en geest en de behandeling van het lichaam. Oorspronkelijk heeft de Korte Verhandeling de mens enkel als geest beschreven (in KV2.1), het lichaam van de mens wordt pas 18 hoofdstukken later beschreven om de bron van de aandoeningen uit te leggen. Later voegt Spinoza een inleiding bij deel 2 toe die de mens beschrijft als mode van lichaam en geest. De in oorsprong aanwezige hoofdrol van de geest wordt met deze inleiding in balans gebracht, een balans die we consequent in de Ethica vinden. Spinoza past echter het tweede deel niet aan zodat het menselijk lichaam nog steeds onderbelicht blijft. In een nog later toegevoegde appendix is de balans tussen beide definitief en wordt deze in de gehele bewijsvoering meegenomen, de appendix komt daarmee overeen met de Ethica¹⁰.

We zien zodoende dat wat het punt betreft van de lichamelijke van de mens en de relatie tussen lichaam en geest, al in de Korte Verhandeling aanwijzingen zijn van een veranderende mening van Spinoza en er zijn aanzetten aanwezig tot een beschrijving die overeenstemt met de Ethica. We mogen zodoende verwachten dat deze aanzetten in de proto-Ethica, die waarschijnlijk drie jaar na de Korte Verhandeling is afgerond, hun beslag hebben gevonden.

⁸ Koops (2012 p. 314)

⁹ Koops (2012, p. 265)

¹⁰ Koops (2012, p. 285/286)

Een groot deel van deel 2 van de Ethica, het deel dat voorafgaat aan de beschrijving van de soorten kennis, gaat over dit onderwerp en het is dus aannemelijk dat de proto-Ethica wat dit deel betreft een sterke ontwikkeling heeft doorgemaakt ten opzichten van de Korte Verhandeling. Dit is in lijn met onze eerdere conclusie uit de kwantitatieve vergelijking tussen de Korte Verhandeling en de Ethica.

Wat het tweede punt betreft, het gewijzigde belang dat Spinoza aan de rede hecht, zijn geen aanwijzingen in de Korte Verhandeling te vinden dat Spinoza zich hier reeds in een proces van gewijzigde inzichten bevindt. De Korte Verhandeling is eenduidig in de beschrijving van de rede, van zijn gevolgen en van de relatie tussen de rede en de hoger geachte intuïtie. Alhoewel het niet uit te sluiten is, is het vanuit de Korte Verhandeling niet te onderbouwen dat de proto-Ethica op dit punt sterk heeft afgeweken van de Korte Verhandeling. Deze beschrijving vinden we met name in deel 4 van de Ethica.

Vanuit het voorgaande kunnen we de conclusie trekken dat deel 1 van de proto-Ethica veel overeen zal zijn gekomen met deel 1 van de huidige Ethica en tevens met het inhoudelijk daarop sterk lijkende eerste deel van de Korte Verhandeling. Het enige verschil met de Korte Verhandeling zal zijn gelegen in het aanbrengen van een geometrische vorm. Deel 2 van de proto-Ethica zal sterk af hebben geweken van de Korte Verhandeling en waarschijnlijk veel dichter hebben gelegen bij deel 2 van de Ethica, beide delen hebben in ieder geval dezelfde inhoud gehad.

Vanuit het voorgaande is over het derde deel van de proto-Ethica weinig meer te zeggen dan dat een aanwijzing in de Korte Verhandeling ontbreekt die vooruit wijst naar een gewijzigd inzicht wat deze delen betreft.

Beschrijving van de emoties in de proto-Ethica

In een poging om meer inzicht te krijgen in de opzet van het derde deel van de proto-Ethica richt ik mij op de beschrijving van de emoties. Deel drie van de Ethica gaat voornamelijk over hoe deze emoties ontstaan en wat hun karakter is, een vergelijkbare beschrijving komt ook in de Korte Verhandeling voor. Vraag is of we net als we bij de beschrijving van de relatie tussen lichaam en geest hebben gedaan ook voor de beschrijving van de emoties kunnen afleiden hoe de proto-Ethica er op dit punt uit heeft gezien. Ten eerste kunnen we vaststellen dat de Korte Verhandeling geen geometrische beschrijving geeft van de emoties, we mogen verwachten dat de proto-Ethica wel een geometrische vorm had¹¹. De minimale wijziging die Spinoza doorgevoerd moet hebben is dat hij de inhoud van de Korte Verhandeling in een geometrische vorm heeft gebracht. Hiervoor zal meer structurering nodig zijn geweest dan nu in de Korte Verhandeling aanwezig is. Uit een analyse van de Korte Verhandeling blijkt namelijk dat de emoties niet zeer gestructureerd worden weergegeven; alhoewel er wel een vorm van indeling bestaat, worden emoties niet uit elkaar afgeleid. In de Ethica heeft Spinoza een strikte opzet gekozen waarbij alle emoties afgeleid worden uit drie basisemoties, namelijk blijdschap, droefheid en begeerte. In de Korte Verhandeling ontbreekt een dergelijke basis van drie emoties en lijkt meer sprake van de zes basisemoties van Descartes. Verder wijkt de Korte Verhandeling sterk af van de Ethica wat de oorsprong van emoties betreft. In de Ethica ontstaan emoties uit het feit dat we ons bewust worden van een toe- of afname van ons vermogen om te bestaan (respectievelijk blijdschap en droefheid ontstaan op deze wijze) of uit een bewust zijn van onze drang tot voortbestaan (begeerte). Voor wat de Korte Verhandeling betreft is af te leiden dat de emoties ontstaan uit een voorstelling van de ziel gecombineerd met een oordeel van ons of dit goed of slecht is (zie KV2.19.15). Komen in de Ethica de emoties uit een waarneming van wat ons lichaam overkomt, in de Korte Verhandeling ontstaan zij uit een mening van ons verstand over een voorstelling. Ook de remedie tegen emoties is daarmee anders, in de Korte Verhandeling helpt betere kennis direct tegen het voorkomen van slechte emoties, ons oordeel over het goede of slechte wordt immers aangepakt en daarmee de bron van de emoties. In de Ethica moeten we vanuit de rede gegenereerde emoties tegenover een slechte emotie zetten om deze te vernietigen.

¹¹ Spinoza schrijft immers in brief 28 dat deel 3 uit 80 stellingen bestaat, een duidelijke aanwijzing voor een geometrische opzet.

Vraag is nu wanneer deze verschillen die we zien tussen de Korte Verhandeling en de Ethica, hun beslag hebben gekregen, was dit voor 1665 of na 1665? Heel concreet hebben we drie kernvragen:

1. Heeft Spinoza de emoties in 1665 reeds in geometrische vorm afgeleid?
2. Heeft Spinoza in 1665 de drie basisemoties reeds onderkend?
3. Heeft Spinoza in 1665 de emoties reeds afgeleid uit een toe- of afname van ons vermogen en niet uit een oordeel over goed en kwaad?

De eerste vraag kunnen we vrij eenvoudig met ja beantwoorden. In brief 28 spreekt Spinoza over deel drie (het deel over de emoties) als bestaande uit stellingen; hiermee lijkt de geometrische vorm vast te staan.

Vraag 2 lijkt daarmee samen te hangen. Een geometrische bewijsvoering in stellingen zonder een aantal basisemoties, is moeilijk voor te stellen. In de Korte Verhandeling bestaat wel een zekere orde in behandeling van de emoties, eerst komen de zes basisemoties van Descartes aan de beurt, gevolgd door emoties voorkomend uit waardering voor anderen of onszelf, daarna emotie gericht op toekomstige zaken en op verleden zaken, tot slot emoties gericht op onze medemens, op de mening van anderen en met betrekking tot het gunnen¹². De emoties zijn dus wel gerubriceerd maar niet van elkaar afgeleid en de rubricering is niet meer dan een ordening. De beschrijving in de proto-Ethica zal veel strakker in een geometrische vorm zijn gegoten maar dat bewijst nog niet dat Spinoza de drie basisemoties als uitgangspunt heeft genomen, in theorie kan hij ook de zes basisemoties van Descartes als startpunt hebben genomen. De tweede appendix bij de Korte Verhandeling, die later is geschreven dan de hoofdtekst, geeft een aanwijzing dat Spinoza reeds op weg was naar de drie basisemoties. Begeerte, blijdschap en droefheid worden daar specifiek genoemd, alhoewel de laatste twee nog niet als tegengestelde emotie en nog gecombineerd met de emotie pijn¹³. Toch is het benoemen van deze drie emoties des te opvallender als in ogenschouw wordt genomen hoe marginaal de rol van deze emoties is in de hoofdtekst van de Korte Verhandeling¹⁴. Een tweede aanwijzing is te vinden in de margetekst bij KV2.7, ook hier noemt Spinoza begeerte, droefheid en blijdschap en geeft bij de laatste twee een opsomming van hieruit afgeleide aandoeningen. Deze opsomming heeft geen relatie met de hoofdtekst en moet zodoende gezien worden als een alternatieve ordening ten opzichte van de ordening in de hoofdtekst; een ordening die dichter bij de Ethica ligt¹⁵. Tot slot een aanwijzing buiten de Korte Verhandeling. In brief 23 uit maart 1665 noemt Spinoza blijdschap en droefheid als twee emoties die niet uit elkaar af te leiden zijn: *daarom kan niet een muys een soort van engelen wesen, noch de droefhyt een soort van blydschap*. Dit kan toeval zijn maar duidt mijns inziens op een prominente rol van beide emoties in het stelsel van Spinoza zoals hij dit in 1665 voor zich zag. Wat de laatste vraag betreft, of Spinoza de emotie in 1665 reeds afleidde uit een toe- of afname van ons vermogen om te bestaan, biedt de tweede appendix ook een aanwijzing. Zoals reeds gezegd, worden in deze appendix naast pijn zowel begeerte, droefheid en blijdschap genoemd, waarbij wordt aangegeven dat blijdschap ontstaat uit een vermeerdering en pijn uit een vermindering van de beweging (tweede appendix, paragraaf 15). Droefheid volgt rechtstreeks uit pijn. Volgens de appendix ontstaan deze emoties dus niet, zoals de emoties in de hoofdtekst, uit een oordeel over goed en kwaad maar rechtstreeks uit een verandering in het lichaam.

Het meest waarschijnlijke is daarmee dat we op alle drie vragen bevestigend moeten beantwoorden en dat het daarmee waarschijnlijk is dat de proto-Ethica reeds een beschrijving van de emoties gaf die op hoofdlijnen overeenkwam met de definitieve Ethica en niet meer overeenkomt met de Korte Verhandeling.

In aanvulling hierop wil ik nog graag wijzen op een tekst van Lodewijk Meyer, een goede vriend van Spinoza. Meyer heeft Spinoza geholpen bij het schrijven en verzorgen van zijn teksten, hij heeft bijvoorbeeld een voorwoord geschreven voor een boek van Spinoza. Ten tijde van het schrijven van de proto-Ethica voerden beide heren een briefwisseling. Verder kwamen we Meyer al eerder tegen aangezien hij in een van zijn boeken mogelijk verwijst

¹² Koops (2012, p. 293)

¹³ Koops (2012, p. 292)

¹⁴ Koops (2012, p. 236)

¹⁵ Koops (2012, p. 236)

naar Spinoza en de proto-Ethica. Voor nu is echter van belang dat Meyer in 1670 een tekst heeft afgerond die een lijst met emoties bevat, Steenbakkers schrijft uitgebreid over deze lijst en ik heb dankbaar gebruik gemaakt van zijn analyse¹⁶. Steenbakkers gaat nog niet uit van mijn veronderstelling dat er reeds in 1665 een afgeronde proto-Ethica bestaat, en veronderstelt dat Meyer toegang had tot een manuscript van een vroege fase van de Ethica. Ik daarentegen veronderstel een Ethica in 1665 die voor Spinoza op dat moment is afgerond en volledig de denkwijze van Spinoza van dat moment bevat. Het is niet verwonderlijk dat Meyer hier de beschikking over heeft gehad gezien de band die beide heren hadden. Het voorwoord uit het boek van Meyer uit 1666 bevestigt dit. Helaas kunnen we de tekst van Meyer niet interpreteren als een min of meer getrouwe verwoording van Spinoza's beschrijving van emoties. Meyer lijkt een tussenpositie in te nemen tussen Descartes en Spinoza en heeft voor zijn eigen beschrijving waarschijnlijk van beide heren geleend. Toch kunnen we een aantal aspecten afleiden uit de tekst van Meyer. Dat we de tekst van Meyer niet blind mogen interpreteren als een bewerking van een tekst van Spinoza blijkt uit het feit dat Meyer uitgaat van het ontstaan van emotie uit een begrip van goed en kwaad, een stelling die Spinoza in de Korte Verhandeling hanteert maar in de appendix reeds lijkt te verlaten. Volgens Meyer ontstaan de emoties in het hart, hiervan is bij Spinoza geen sprake geweest, en om dit aan te tonen maakt Meyer gebruik van de animal spirits die Spinoza in de Korte Verhandeling wel opneemt maar in de appendix niet meer. Waar Meyer wel overeenkomst vertoont met Spinoza is in de aanduiding van blijdschap, droefheid en begeerte als primaire emoties¹⁷. Als we aannemen dat de proto-Ethica een bron is geweest voor Meyer dan bevatte deze proto-Ethica dus reeds dit inzicht.

Ook geeft Meyer een definitie van liefde en haat, de twee secundaire emoties in Spinoza's systeem, die zeer sterk overeenkomen met de definitie in de Ethica. Steenbakkers kan hiervoor geen andere bron aanduiden dan Spinoza¹⁸ waardoor het waarschijnlijk is dat ook deze definities in 1665 reeds deel uitmaakte van de proto-Ethica.

Twee andere zaken vallen op. Meyer onderkent het bestaan van emoties die geen naam hebben, net als Spinoza dat doet in E3p22 en beide met betrekking tot dezelfde emotie. Ten tweede valt op de Meyer, net als Spinoza en sterk afwijkend van Descartes, verwondering niet als emotie aanduidt. Beide zaken tonen aan, indien we van de stelling uitgaan dat Meyer de beschikking had over de proto-Ethica uit 1665 en hieruit de genoemde punten heeft overgenomen, dat Spinoza in de afleiding van de emoties tot een systeem was gekomen dat in grote lijnen overeenkomt met de huidige Ethica¹⁹.

Analyse van de Ethica

In het voorgaande hebben we conclusies kunnen trekken uit de vergelijking tussen de Korte Verhandeling en de Ethica en vanuit de interne kenmerken van de Korte Verhandeling. De laatste bron die ik wil benutten voor informatie over de proto-Ethica is de Ethica zelf. De Ethica bevat namelijk aanwijzingen van de mogelijke veranderingen die hebben plaatsgehad tussen de proto-Ethica en de Ethica.

Als we bijvoorbeeld kijken naar de beschrijving van de soorten kennis dan zien we dat in deel 2, waar de indeling in drie soorten gegeven wordt, deze soorten aangeduid worden met eerste, tweede en derde kennissoort. In deel 3 en 4 komen verwijzingen naar de soorten kennis met gebruikmaking van de aanduiding eerste, tweede of derde niet voor. Pas in de laatste helft van deel 5, vanaf stelling 25, wordt weer gesproken over met name de tweede en derde soort kennis. Aanduiding van de soorten kennis met eerste, tweede of derde komen

¹⁶ Steenbakkers (1994, p.103-128)

¹⁷ Steenbakkers (1994, p. 113). Steenbakkers lijkt te zoeken naar een gezamenlijke bron die zowel Spinoza als Meyer hebben gevolgd. Aangezien appendix 2 en margeteksten in de Korte Verhandeling dit inzicht bij Spinoza al laten blijken en aangezien Meyer zeer waarschijnlijk beschikking heeft gehad van de proto-Ethica uit 1665 is het waarschijnlijker dat Meyer dit van Spinoza heeft overgenomen.

¹⁸ Steenbakkers (1994, p. 114)

¹⁹ Het zou zeer interessant zijn om de tekst van Meyer minutieus te vergelijken met de tekst in de Ethica en de tekst in de Korte Verhandeling. De ordening van emoties (toekomst, verleden, op onszelf, op anderen etc.) lijkt voor een deel op de ordening in de Korte Verhandeling. Een nauwkeurig vergelijk kan wellicht meer inzicht bieden in de structuur die dit deel in de proto-Ethica heeft gehad.

dus alleen voor in deel 2 stelling 41-47 en in deel 5 stelling 25 tot 42. Dit zou logisch zijn als in het deel tussen E2P47 en E5P25 geen meldingen van soorten kennis aanwezig zijn, dit is echter niet het geval. In deel 4 wordt namelijk getoetst of specifieke emoties kunnen voortkomen uit de rede (tweede soort kennis). In deel 4 komt de benaming rede in minimaal 25 stellingen voor, vaak meerdere malen²⁰. In deel 5 tot stelling 17 in vijf stellingen en daarna nog tweemaal, namelijk in E5P29 en E5P42.

We kunnen concluderen dat Spinoza twee aanduidingen voor met name de tweede soort kennis gebruikt waarbij in deel 2 (de introductie van de soorten kennis) en deel 5 (de beoordeling van de soorten kennis) spraken is van de benaming “tweede soort kennis” en in deel 4 van de benaming “rede”. Dit lijkt te duiden op een later moment van schrijven van dit deel 4 waarbij ongemerkt een iets ander vocabulaire is toegepast. Deze wijziging in aanduiding is des te opvallender omdat de gelijkstelling tussen de tweede soort kennis en de rede in eerste instantie ontbrak in de Ethica. In het Vaticaanse manuscript, een getrouwe versie van de Ethica die iets ouder is dan de gedrukte versie uit 1677, ontbreekt in E2P40 de gelijkstelling tussen tweede soort kennis en rede, deze is er later aan toegevoegd²¹. Indien bij het schrijven van de Ethica zeer bewust is overgegaan van de aanduiding “tweede soort kennis” naar de aanduiding “rede” dan mag verwacht worden dat de gelijkstelling tussen deze beide expliciet gemaakt wordt. Het initieel ontbreken van deze gelijkstelling wijst op een onbewuste verandering, mogelijk ontstaan door het later toevoegen van deel 4.

Uit deze wijziging van aanduiding kunnen we zodoende concluderen dat een groot deel van deel 4, vanaf stelling 17 tot stelling 72 en mogelijk de eerste helft van deel 5, tot stelling 25, later zijn geschreven of herschreven. Dit is een aanwijzing dat de proto-Ethica deze delen in een andere vorm heeft bevat, een vorm die het nodig maakte dat het gehele hoofdstuk herschreven werd en die dus wijst op een grote wijziging. Dit ondersteunt de eerdere conclusie die volgde uit de kwantitatieve vergelijking tussen de Korte Verhandeling en de Ethica.

Zoals we hebben gezien bij de inhoudelijke vergelijking tussen de Ethica en de Korte Verhandeling is Spinoza in belangrijke mate van mening veranderd over het belang van de rede. Dit gewijzigde belang komt met name tot uiting in het laatste deel van deel 4 (stelling 58 tot 72) en het eerste deel van deel 5 (stelling 1 tot 20). Het is aannemelijk dat het opnieuw schrijven van deel 4 en mogelijk het begin van deel 5 te maken heeft gehad met dit gewijzigde inzicht. Het is verder aannemelijk dat dit herschrijven heeft plaatsgevonden na het afronden van de proto-Ethica en niet ervoor. In het laatste geval zou het aannemelijk zijn dat de indeling in drie delen al bij het schrijven van de proto-Ethica vervangen zou zijn door een indeling in 5 delen.

Een andere interessante aanwijzing volgt uit de analyse van de Latijnse versie uit de Opera Posthuma met de Nederlandse versie uit De nagelate schriften. In brief 28 schrijft Spinoza: *Wat het derde deel van onze filosofie betreft, ik zal binnenkort een stuk daarvan aan u, als gij de vertaler wilt zijn, of aan uw vriend de Vries toezenden.* Akkerman²² leidt hieruit af dat de eerste twee delen van de Ethica reeds af zijn en dat Spinoza zoekt naar een vertaler voor het nog af te ronden derde deel. Bij het vervaardigen van de Nederlandse vertaling voor De nagelate schriften is door Glazemaker niet alleen gebruik gemaakt van de Latijnse tekst maar ook van deze eerder vertaalde twee delen. Juist in deze twee delen blijken de verschillen tussen de Latijnse tekst en de Nederlandse vertaling talrijk en significant²³. Het feit dat Glazemaker gebruik heeft gemaakt van een oudere vertaling en hierop zijn vertaling op punten heeft aangepast duidt erop dat deze eerdere vertaling nog steeds in grote lijnen relevant was. Met andere woorden; deel 1 en 2 van de Ethica waren in 1665 al in een vorm die waarschijnlijk in grote lijnen overeenkomt met de versie die wij kennen.

²⁰ In deel 3 komt de term rede slechts weinig voor, alleen in de introductie en in stelling 2. In deel 2 wordt de term gebruikt in de stellingen 40-44 waar de soorten kennis worden geïntroduceerd.

²¹ Vermeulen (2012, p. 93). Het is mogelijk dat dit tekstdeel per ongeluk door de kopiëer van het Vaticaanse manuscript is vergeten, dit is echter op een dergelijk belangrijk punt niet waarschijnlijk, zeker niet gezien het relatief kleine aantal fouten in het Vaticaanse manuscript.

²² Akkerman (2013, p. 7)

²³ Steenbakkers (1997, p. 10)

Conclusie

Uit bovenstaande kunnen we concluderen dat Spinoza in 1665 niet vastgelopen was en daarom stopte met het schrijven aan de Ethica. Waarschijnlijker is dat hij dacht dat het boek af was. Het is in ieder geval aannemelijk dat de Ethica in 1665 een compleetheid had bereikt die vergelijkbaar is met de definitieve versie uit 1677, we kunnen spreken van een proto-Ethica. Uit de overgeleverde bronnen is het verder mogelijk om een globale reconstructie te maken van deze proto-Ethica uit 1665. Ten eerste weten we dat deze uit drie delen bestond (brief 28, voorwoord in boek van Meyer), het derde deel bevatte meer dan het huidige derde deel (brief 28) en heeft (deels) de inhoud van het huidige deel 4 bevat (foutieve verwijzing in Ethica). Het eerste deel handelde over God, het tweede deel over de (rationele) mens en het derde deel over zijn gelukzaligheid (voorwoord Meyer). Het boek is een afgeronde versie van de Ethica (voorwoord in boek van Meyer), de drie delen komen overeen met de titel van de Korte Verhandeling over God de mens en zijn welstand, en bevat daarom waarschijnlijk ook dezelfde inhoud als de Korte Verhandeling, dat wil zeggen de complete inhoud van de huidige Ethica. Het eerste en tweede deel van de proto-Ethica is gelijk aan het eerste en tweede deel van de latere definitieve versie, het derde deel is gesplitst in de latere delen 3, 4 en 5. De proto-Ethica bestond geheel uit de geometrische methode (verwijzingen naar genummerde stelling van deel 1 in verschillende brieven, het noemen van het aantal stellingen in deel 3, de aanzetten naar een geometrische methode in de Korte Verhandeling). Wat inhoud betreft zal deel 1 sterk vergelijkbaar zijn met het deel 1 uit de latere versie. Tussen de Korte Verhandeling en de Ethica bestaat wat dit deel betreft grote overeenkomst en dit zal in de proto-Ethica daarom niet anders zijn geweest. Deel 1 is waarschijnlijk ontstaan in 1660/1661 als onderdeel van Korte Verhandeling en is in 1665 herschreven in geometrische vorm maar niet in belangrijke mate inhoudelijk gewijzigd. Ook tussen 1671 en 1674 zullen fundamentele wijzigingen achterwege zijn gebleven.

Ook deel 2 zal wat inhoud betreft vergelijkbaar zijn geweest met de huidige Ethica. Een kwalitatief vergelijk tussen de Korte Verhandeling en de Ethica wijst juist in de richting van een substantiële wijziging in dit deel bij het schrijven van de proto-Ethica. Inhoudelijk ontbreekt in de Korte Verhandeling duidelijkheid betreffende de onderwerpen van dit deel en is een aanzet tot een gewijzigd inzicht op dit vlak aanwezig. Het feit dat Glazemaker dit deel, samen met het eerste deel, heeft gebruikt bij de vertaling geeft aan dat de tekst uit 1665 in 1674 nog steeds zeer relevant was. De inhoud van deel 2 is daarmee waarschijnlijk ontstaan rond 1665 en is nieuw ten opzichte van de Korte Verhandeling als gevolg van gewijzigd inzicht in rol lichaam en relatie lichaam-geest. Tussen 1671 en 1674 zal dit deel niet fundamenteel gewijzigd zijn.

Het derde deel, bestaande uit de huidige delen 3, 4 en 5, is na 1671 in drie delen gesplitst en sterk in hoeveelheid uitgebreid (zoals volgt uit de kwantitatieve vergelijking). De inhoud van dit derde deel kent een status die afhankelijk is van het latere gesplitste deel. Het deel dat later deel 3 zou vormen en over de aard en oorsprong van emoties gaat, is wat basale inhoud betreft waarschijnlijk overeenkomstig de huidige Ethica. De primaire emoties blijdschap, droefheid en begeerte spelen hun fundamentele rol bijgestaan door de secundaire emoties liefde en haat (zie aanwijzingen uit tweede appendix bij KV, margeteksten en brief 23). Deze emoties zijn op beargumenteerde wijze afgeleid uit een toename- of afname van de vermogens van ons lichaam (zie aanwijzingen in appendix). De inhoud van het latere vierde deel van de Ethica zal minder uitgewerkt opgenomen zijn in de proto-Ethica en mogelijk verweven zijn met de inhoud van deel 3, zoals ook in de Korte Verhandeling waar ontstaan en oordeel van de emoties direct op elkaar volgen. De rol van de rede zal conform de Korte Verhandeling waarschijnlijk minder belangrijk zijn geweest dan in de latere Ethica aangezien er minder tekst aan gewijd zal zijn geweest (volgend uit de kwantitatieve vergelijking). Hetzelfde geldt naar alle waarschijnlijkheid voor het eerste deel van het latere deel 5, dat ook met name over de rede handelt. Het latere deel 4 en deels deel 5 zijn waarschijnlijk na 1671 opnieuw geschreven (volgend uit de gewijzigde notatie van de tweede soort kennis). Het laatste deel van het latere deel 5 komt weer sterk overeen met de laatste hoofdstukken van de Korte Verhandeling. De rol van de intuïtieve kennis is in beide boeken gelijk en een volledige herziening, zoals voor deel 4 noodzakelijk was, kon voor dit deel achterwege blijven.

Deel 3 van de huidige Ethica is zodoende ontstaan in 1660/1661 als onderdeel van de Korte Verhandeling, in 1665 herschreven in geometrische vorm en inhoudelijk gewijzigd op het

gebied van de primaire emoties en het ontstaan uit toe- of afnemend vermogen. Tussen 1671 en 1674 mogelijk gewijzigd wat beschrijving betreft, maar niet op basale inhoud. De inhoud van het latere deel 4 en de eerste helft deel 5 is waarschijnlijk ontstaan tussen 1671-1674. Dit lijkt de belangrijkste reden om de proto-Ethica te wijzigen. Het is een weerspiegeling van het nieuwe inzicht betreffende de rol van de rede ten opzichte van de intuïtie. De laatste helft van het latere deel 5 vindt zijn basis in 1660/1661 als onderdeel van de Korte Verhandeling. Het is in 1665 herschreven in geometrische vorm maar niet inhoudelijk gewijzigd. Ook tussen 1671 en 1674 zullen fundamentele wijzigingen achterwege zijn gebleven.

Er vanuit gaande dat alleen deel 4 en het eerste deel van deel 5 fundamenteel van inhoud zijn gewijzigd, dan betekent dit dat de proto-Ethica ongeveer voor driekwart gelijk was aan de huidige Ethica, het gewijzigde kwart had enkel betrekking op de rol van de rede voor het bereiken van ons geluk.

Gebruikte literatuur

- Akkerman, F. (2013) *Taal en tekst van Spinoza*, Voorschoten, Nederland: Uitgeverij Spinozahuis.
- Koops, R. (2012). *Korte verhandeling van God, de mens en zijn welstand*. Almere, Nederland: Parthenon.
- Krop, H. (2002). *Spinoza Ethica*. Amsterdam, Nederland: Prometheus/Bert Bakker.
- Steenbakkers, P. (1994). *Spinoza's Ethica from manuscript to print*. Utrecht, Nederland: Universiteit Utrecht.
- Steenbakkers, P. (1997). De Nederlandse vertalingen van Spinoza's Ethica. *Mededelingen van het Spinozahuis* (74).
- Steenbakkers, P. (2012). De lotgevallen van de Ethica: Over het belang van het Vaticaanse handschrift. *Mededelingen van het spinozahuis* (100), 33-44.
- Vermeulen, C. (2012). *Benedictus de Spinoza Ethica*. Amsterdam, Nederland: Boom.